

РАНОРАМА: ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ, I

Аббасид халифаты және басқа
мұсылман мемлекеттері

Мұсылман билігі және өркендеуі

VIII ғасырдың орта тұсында Араб халифтері (әміршілері) Орта Азияның Сириядағы империялық астанасы Дамаскіде, батысқа қарай 3000 миль және шығысқа қарай шамамен 2500 миль қашықтықта орналасқан үлкен аумақтың егемендігін жария етті.

740 жылдары империяның алыстағы провинцияларындағы араб гарнизондары жергілікті көтерілістерге тап болып, халифатты қаржысынан таусылтып, әскери жағынан әлсіретті. 747 жылы Мұхаммед пайғамбардың ағасының ұрпағынан шыққан Аббасидтердің басшылары, араб кланы Үмейяттарға қарсы көтеріліп, үш жылдан кейін оларды Дамаскіден қуып шықты. Аббасидтер өздерін бүкіл әлемдегі мұсылмандардың лайықты және әмбебап халифтері немесе мұсылмандардың жоғары басшылары етіп жариялады. Дегенмен олар бүкіл араб империясын біріктіре алмады.

Алғашқы Аббасидтік халифтер-Саффах (749-754 жж.), Мансұр (754-775 жж.) халифат орталығы Сириядан Ирак (Багдад) еліне ауыстырды. Аббасидтер әулеті елді ұзақ басқарғанымен, билігі берік болмады. Айталық, олар жаңа әскери жорықтар ұйымдастырып, жерлерін ұлғайта алмады. Бұл кезде арабтар батыста Пуатье (732 ж.); шығыста Тараз (751 ж.) қаласына дейін жетті. Аббасид билеушілері бағындырылған жерлерді ұстап тұрды. Сондай-ақ, Хорасаннан Әзербайжанға дейін созылған көтерілістер ішкі жағдайды шиеленістіріп жіберді.

Аббасидтердің мемлекетті басқару аппараты парсылардың әкімшілік жүйесіне негізделді. Билік тетіктері «Ұлы уәзір» құзырына жүктелді. Оған «диуан» – орталық уәзірлік бағынды. Бұрынғы бедуиндердің орнына парсылар мен түріктерден құралған тұрақты жалдамалы әскер жасақталды. Арабтардың «таңдаулы» халифат әскері негізінен түрік жалдамалыларынан тұрды. Айталық, Мысырда оларды «мәмлүктер» («ақ құлдар») деп атады.

750 жылдан кейін Испаниямен Орталық Азия арасында басқа жаңа мұсылман мемлекеттері пайда болып, христиандық Византия монархиясы Анатолияны (қазіргі Түркияны) бақылау үшін күреске түсті. Бірақ екі ғасырдан астам уақыт бойы Аббасидтер Оңтүстік-Батыс Азия мен Мысырдың аграрлық және қалалық байлықтарына салық салып, исламның барлық бағыттарда жайылуына куә болды.

Ежелгі империяның құрушылары сияқты Аббасид билеушілері өздерінің қарсыластарының астанасын тастап, жаңасын құруға кіріскен. Олар бұрынғы Парсы астанасы Ктесифоннан алыс емес жерде, Иракта Тигр өзенінің аумағында орналасқан Бағдатты таңдады. Бұл өзгеріс Оңтүстік-Батыс Азиядағы мұсылман мемлекетінің орталығы Сириядан Иракқа ауысқанын білдірді. Тигр-Евфрат аңғары мен оның он мыңдаған суармалы егістіктері Араб мұсылман империясының жүрегіне айналды.

Аббасидтер күші

Ирактан ғана емес, сонымен қатар, Мысыр, Сирия және Ираннан көптеген байлықтарды тасымалдаған Аббасид халифтері әскерлерді, кешенді және білімді бюрократияны қамтамасыз етіп, керемет молшылыққа толы империялық үйді ұстауға мүмкіндігі болды. Халифатты ұйымдастыру принципі бұрынғы Оңтүстік-Батыс Азия мен Жерорта теңізі империяларынан түбегейлі ерекшеленбеді.

Аббасидтер Парсы Сасанидтері үлгісіндегі түрлі басқару әдістерін қолданды. Шынымен айтқанда, олардың сәтті мұсылман мемлекетін құруы бұрынғы Парсы және Византия империялық жүйелерін жалғастырылуын сақталуын қамтамасыз етуіне байланысты болды.

Аббасидтер провинциялар мен округтердің иерархиясын ұйымдастырып, мамандандырылған министрліктер құрды, мыңдаған хатшылар мен бухгалтерлерді жұмысқа тартып, халифтың атынан күнделікті істерді жеткізу үшін Парсы мәнеріндегі уәзір немесе бас кеңесшіні тағайындады. Үкімет парсылардың аристократ отбасыларының қолдауларына сүйеніп, көптеген сауатты парсыларды ресми жұмысқа орналастыруға мәжбүр болды.

Бұрынғы Парсы және Византия империяларындағыдай, Аббасид үкіметі патша отбасы мен элиталық отбасылар арасындағы ынтымақтастыққа негізделіп, жерде жұмыс істейтін ерлер мен әйелдерді басқару және олардан салық жинаумен айналысты.

Халифтер бай отбасылар, тайпалық топтар және этникалық қауымдастықтармен олардың келісімі мен ынтымақтастығын қамтамасыз ету үшін олармен саяси шешімдерге келді.

Алайда халқы үшін Аббасидтер абсолютті, сиқырлы, жартылай құдай күші бар билік болды. Мұхаммедтен кейінгі алғашқы төрт халифтерден айырмашылығы, Аббасидтер айқын парсы мәнерінде өзін құпия ұстай отырып, билік жүргізді. Халиф өзін «Жердегі Құдайдың көлеңкесі» деп атап, мантиямен ұзын конустық баскиім киіп және экранға қараған кезде адамдармен жасырынып сөйлейтін.

Тарих Халиф Харун әл-Рашидті (786–809 жж.) қабілетті билеуші ретінде емес, таңғаларлық сарайы бар ұлы монарх ретінде есте сақтайды. Бағдад пен алыстағы провинциялар арасындағы үкімет коммуникациялары бұрыннан қалған парсы мен римдіктер салған жолдар жүйесіне тәуелді болды. Аббасид қоғамдық жұмыстар министрлігі бұл желіні біртіндеп жақсартып, тас жолдар, көпірлер және жол станцияларын салды. Үкімет ескі инфрақұрылымға қоса «барид» пошта жеткізу жүйесін құрған. Дегенмен Барид тек қана империяның бүкіл аумағында ресми хат алмасуға жауапты ғана емес, сонымен қатар, жергілікті провинциялардағы оқиғалар мен үкіметтік шенеуніктердің қызметі туралы халифтерді хабардар еткен ішкі барлау агенттігі ретінде жұмыс істеді.

Ислам және халифат: күдікті байланыс

Ислам және халифат: белгісіз қарым-қатынас. Аббасидтердің шоғырландырылған билікке деген сүйіспеншілігі және жартылай құдай күші бар монархиясы исламның мұраттарымен ұқсастығы аз болды. Үкімет басшыларының көбісі рухани кішіпейілділік пен «сенушілердің қолбасшысы» ретінде лайықты екендігіне сенді.

Олар мұсылман қауымдастығының діни және заң ғалымдарына құрметпен қарауға ерекше көңіл бөлді. Араб тілінде «ұлама» деп аталатын бұл білімді тап, ислам заңдарын немесе шариғатты қорғаушылар мен аудармашылар ретінде пайда болды. Халифтер империядағы діни, әлеуметтік және экономикалық өмірді реттейтін заңдарды біртұтас кодекске келтіру үшін ұлама арасындағы құқықтық сарапшыларды шақырды.

Алайда ұлама Аббасидтерді Мұхаммед пайғамбардың соңынан ерген халифтердің заңды мұрагері ретінде қабылдамады. Олар халифтер Құдайдың алдында қарапайым ерлер мен әйелдерге қарағанда ешбір артық емес деп санады.

Демек қауымдастықтық көзқарасы мен авторитарлық монархия шындығы арасындағы қайшылықтар шешілмеген болды. Бір жағынан, жетекші діни қайраткерлер таңдаған халиф қоғамның еркін орындаған. Екінші жағынан, парсылар сияқты, абсолютті монархия қарапайым халықты зұлымдыққа ұшыратқан элитамен ынтымақтасты. Мысалы, ислам заңы бойынша ересек еркектерге барлығына бірдей ниет білдіру шартымен, ең көп дегенде төрт әйел алуға рұқсат етілген.

Алайда заң халифтерге мыңдаған әйелдерді құлдар ретінде гаремде сақтауға рұқсат етпеді. Сонымен қатар тағы бір теке-тірес – ұламалардың тиімді монархтар қамтамасыз ете алатын әлеуметтік тәртіп пен әскери қорғанысты талап етуі болды. Демек, билеуші мен рухани көшбасшылар арасында идеологиялық шиеленіс пен прагматикалық ынтымақтастық мұсылман саяси өмірінің бір бөлігіне айналды. Әлеуметтік толқулар кезінде, наразылық білдірушілер немесе бүлікшілер халиф өзінің моралдық легитимдігін жоғалтқан деп өз әрекеттерін ақтаған.

Қазы сот тыңдауында. Заңды оқығандар азаматтық істерді шешіп, ислам құқықтары негізінде жаза белгіледі.

Саяси және экологиялық қиыншылықтар

Провинциялық көтерілістер Аббасидтердің билікке тартылуына бір ғасырдан аз уақыт ішінде тап болған бір ғана мәселе болған. Монархияда мұрагерлік туралы нақты ережелер жоқ

еді. Халықтың ерік-жігерін білдіретін ұламаның патшалық отбасындағы әртүрлі ер адамдарды (әйелі, анасы мен әпкелерінің қатысуымен) таңдағаны туралы жалған әңгімеге қарамастан, әдетте олардың бір-біріне қарсы жоспар құрып, билікке таласқандары белгілі болды.

809 жылы халиф Харун әл-Рашидтің өлімі, мысалы, бірнеше жыл бойы созылған азаматтық дауды туғызды. Сондай-ақ, билеушілерге алыстағы провинциялардағы губернаторлардың мемлекет алдындағы салық түсімдерін бермей, өздерінің күш орталықтарын құруға жол бермеу қиынға соқты. Бағдад үкіметі аттар, түйелер немесе кемелер әскерді тасымалдай алу шегінен тыс жерлерді басқара алмады. Мысалы, Халифтар Христиандық Византиядан Анатолияны басып алу үшін жазғы науқандарға көптеген ақшаны жұмсаса да, ешбір ілгеруді көрмеді.

Жаңа жаулап алушылықтардан түскен табыстар болмағандықтан, бар империядағы тәртіпті сақтау құны үнемі артып отырды. Экономикалық тұрғыдан қате шешімге ұрынып, Аббасидтер алтын мен күміс монеталарды көп соққылап, мемлекетті елеулі баға инфляциясына әкелді.

Саяси және фискалдық мәселелердің үстіне, оңтүстік Тигр-Евфрат аңғарындағы өнімді егіс алқаптарының құнарлығы азайып кетуі мемлекетті тереңірек әлсіретті.

Ауылшаруашылығы суаруға толығымен тәуелді болды, бұл өз кезегінде арналарды, арықтарды және бөгеттерді сақтау үшін тұрақты жұмыс күшін қажет етті. Өкінішке орай, Аббасидтер билікке келер алдында 749 жылы Ирак халқы оба індетіне ұрынған болатын.

Төменгі алқаптағы халық азайып, су тасқыны мен арналық суды бақылау үшін жұмыс күшінің жетіспеушілігін тудырды. Сонымен қатар топырақтағы тұзды шөгінділер көпжылдық мазалаушы мәселе болып қала берді. Бағдадтың байлығы мен жарқырауы Ирактың төменгі алқаптарындағы ресурстарының қысқарғанын және онымен бірге байлықтың азайғанын көрсетпеді.

IX ғасырда араб және парсы жер иелері тұзды батпақтарды құрғатып, коммерциялық дақылдарды, әсіресе, қант қамысын салу арқылы қайта жандандыруға тырысты. Еңбекке деген үлкен сұранысты қанағаттандыру үшін олар Шығыс Африкада басып алынған мыңдаған құлдарды Парсы шығанағына тасымалдайтын саудагерлерге сатқан.

Құлдық еңбек Римдегідей, жер иелері қарамағында қолайсыз жағдайда қаланды. Соның салдарынан жаппай құлдық көтерілісі орын алды. Шығыс Африканың жағалауында таралған Зиндждер көтерілісін тоқтату үшін Аббасид әскері он бес жыл (869–883) жұмсап, мыңдаған адамның өмірін қиды.

Жауынгер құлдар

Әскери құлдық. Аббасидтер құлдарды пайдаланудың тағы бір әдісін тапты. 830 жылдардан бастап халифтер әдеттегі әскерге немесе жергілікті отбасылар мен фракцияларға ешқандай байланысы болмайтын, араб тілінде «мәмлүктер» деп аталатын, әскерді тарту арқылы күштерін нығайтуға тырысты. Бұл құлдардың көпшілігі Түркі соғысының тұтқындарын мен басқа Ішкі Еуразиядағы тұтқындар болды. Шабандоздар мен садақшылар ретіндегі «атты құлдар» исламға айналдырылып, халифтердің қызметінде тұрақты қалғандығын түсінген жағдайда, еркіндікке ие болды. Бұл эксперименттің нәтижесінде әскери құлдық орталық мұсылман елдеріндегі саяси және әлеуметтік институтына айналды.

Әскери құлдар – билеушіге немесе басқа бір органға әскери қызмет атқаратын құлдар тобы.

Алайда бұл жаңалық жоспарға сәйкес дамымады. Парсы ғалымы Джахиз (869 ж.) Түріктерді «шеберлік пен коммерцияға мүдделі емес», олар тек қана атпен шауып, аң аулау, қарсыластармен қақтығысып, ұрлық жасау, басқа елдерге шабуылдау жасауға құмар» деп сипаттайды. Дегенмен құл әскерлері қару-жарақ, сауыт, жылқыларды сатып алып, өздерінің маңыздылығын кеңейте түсіп, бәсекелес фракцияларына бөлініп, сарайларға қосылып, империялық істерге барынша кірісе бастады.

Мұсылман билігіндегі бақталас күштер

Мұсылман билігінің қарама-қайшы орталықтары. Хурасанның солтүстік-шығыс аймағындағы толқулардан соң Аббасидтер өз билігін орнатты. Бірақ сол уақыттан бастап-ақ олардың өздері бүлікшілермен бетпе-бет кездесіп, тәуелсіз мұсылман монархияларын құруына куәгер болды.

Испаниядағы Умәйя мемлекеті. Жеке даму жолына шыққан бірінші маңызды аймақ – Периней түбегі. 750 ж. Аббасидтер Дамаскіні басып алып, Умәйя билігін құлатқан кезде, патша отбасының мүшесі Испанияға қашып, әскер жинап, Аббасидтің тағайындалған губернаторы орнын алды. 756 жылы ол Кордова қаласында өз астанасы бар жаңа Умәйя әулетін жариялады.

Орталық және оңтүстік Испанияның құнарлы аллювиалдық алқаптары, сондай-ақ, кешенді суару егісінің римдік мұрасы жаңа Умәйя билеушілеріне мемлекет құруға жақсы негіз болды.

Солтүстік Африкадан келген Бербер мен Сирия және Ирактан келген (кейбіреулері ғылым мен техника саласында тәжірибелі мамандар) иммигранттармен бірге (711ж. араб шапқыншылығы алдында басқарушылары Визигот болған) христиан халықтары гүлденген экономика құрды. IX ғасырда бұрынғы римдік қала – Кордова Константинопольден кейін Жерорта теңізі аймағының ең үлкен қаласына айналды.

Аббасидтердің алғашқы империясы сияқты, Умәйялық Испания да қабілетті билеушілер арқасында қарқынды дамыды. Ең ұлы патшасы – Әбділ Рахман III (912–961 жж.) болды. Кордобаға жақын орналасқан көрнекті сарай кешенінен өнер мен әдебиетті дамуын қолдап, Аббасидтер мен византиялықтармен дипломатиялық қарым-қатынаста болды. Дегенмен ол өзін Бағдадтан алшақ орналастырып, 929 жылы Аббасид патшасына қарсы, мұсылман қоғамдастығының лайықты, әмбебап көшбасшысы деп жариялап, Батыс Жерорта теңізіндегі қарсылас халифатты құрды.

Фатимидтер: шииттер империясы

Жаңа мұсылман билік күштері Солтүстік Африкада Аббасидтің билігіне қарсы бірнеше мемлекет құрды. Қазіргі уақытта Тунис және шығыс Алжир аймағында, бүлікші губернатор өмірі екі жүз жылға созылған тәуелсіз мемлекет әулетін құрды. Алайда ол 909 ж. шииттік исламды ұстанған революционерлерге қосылды. Бұл азшылықтық сектасы Аббасидтердің билік етуге құқы жоқ екенін айтып, Құдай тек қана Әлидің қандас ұрпақтары ғана билей алатындығын дәлел етті. Фатимидтер әулеті (969–1171) деп аталатын жаңа шииттік режим Солтүстік Африкада күш базасын құрып, 969 жылы Мысырға басып кіруге бағытталған Араб және Бербер армиясын ойсыратты. Бұл күш Аббасидтің губернаторлығының орнына, Фатимидтің режимін жариялады.

Фатимидтер Исмаилизм деп аталатын исламның шииттер тармағын қолдады. Басқа шииттер сияқты, Исмаилистер де Әли арқылы Мұхаммедтің ұрпағы Исламның әмбебап көшбасшысы (имам) болуы керек деп санады. Сондай-ақ олар Мұхаммедтің қызы және Әлидің әйелі Фатиманы, ата-бабаларымыздың беделді фигурасы ретінде атап, сондықтан Фатимидтер деп әулет атауын атаған. (Қазіргі уақытта исмаилистердің ең ірі елді мекендері Пәкістан мен Үндістанда орналасқан).

Астанасы Ніл дельтесінің шыңындағы Каирде, Фатимид режимі өзін шынайы ислам халифаты деп жариялады. Екі жүз жыл бойы олар Алжир мен Сицилиядан Сирияға дейін жеткен аймаққа басшылық етті. Олар Аббасидтерді құлатуға тырысса да, табысты болмады. Ніл алқабының миллиондаған Мысырлық шаруаларынан келетін табыстарынан бөлек, Фатимидтер коммерциялық қозғалыстың өсуінен де пайда көрді. Үнді мұхитының саудагерлері Аббасидтердің Ирактағы саяси және экономикалық тұрақсыздығынан қауіптеніп, Парсы шығанағына соқпай өтіп, Қызыл теңіздің оңтүстік кіре берісінде порттарға тоқтады. Бұл өзгеріс Азиялық жүктердің теңіздің солтүстігіне және Ніл аңғарына дейін тасымалдануына себеп болды.

Саманилер мен Жібек жолы

Бағдадан солтүстік-шығысқа қарай 1100-ден мильден астам жерде, Саманидтер деп аталатын парсы тұқымды ақсүйектер IX және X ғасырларда (819–999) Хурасан мен Орта Азияның бір бөлігін басқарады.

Астанасын сауда қаласы – Бұхарада (қазіргі Өзбекстанда) негізін қалаған бұл князьдар өз мемлекетін малшаруашылығы мен оазис шаруашылығы негізінде құрған. Сондай-ақ, аймақтың ірі қалалары бұрыннан бері Ішкі Еуразияның жібек бағыттары мен Оңтүстік-Батыс Азия арасындағы сауда-саттыққа арналған бекіт ретінде қызмет еткені белгілі.

Ислам сол аймақта өсіп келе жатқанда, мұсылман саудагерлер желілері ұзақ сауда жолдарын қолға алып, Саманид монархтары Қытайға баратын жолдар бойынша мұсылман миссионерлік қызметін дәріптеді.

Аббасилер империясының жойылуы

IX ғасыр соңына таман, бақыланатын аумақтардағы провинциялық әкімдер, жергілікті әулет және тәуелсіз көшпелі тайпалардың тізгінін босатқан Аббасид халифаты біртіндеп ыдырай бастады.

945 жылы Иранның танымал ақсүйек отбасы Буидтер Бағдадты басып алып, жүз жылдан астам уақыттан басқарады. Олар шииттер болғанымен, өздерін халифаттың «қорғаушылары» ретінде атады. Суннитердің халифі Буидтердің билігін заңды екенін көрсету үшін ғана қызмет етіп, бірақ, шын мәнінде, ешбір саяси ықпалды иеленбеді.

Қорытынды

Сайып келгенде, VIII–X ғасырлар арасында Аббасид халифаты мен басқа мұсылман мемлекеттерінің пайда болуы исламға бағдарланған жаңа Афроеуразиялық мәдени дәстүрдің антропологиясына орасан зор әсерін тигізгенін байқауға болады. Өзімшіл билік ету мақсатымен кіші тәуелсіз мұсылман мемлекеттерінің пайда болып, олардың бір-біріне қарама-қайшылығы арта бастады.